

NOUCENTISME I NOVECENTISMO. PARALLELISMES I DIVERGÈNCIES

DE NOUCENTISME A NOVECENTISMO

Al·l'iniici del segle xx existeixen dintre del panorama cultural espanyol dues tendències que tenen el mateix nom en castellà i en català; em refereixo respectivament al *novecentismo* i al noucentisme. L'origen de la paraula és clarament català; tothom accepta que el primer a emprar-la va ser Eugeni d'Ors, referint-se a la «generació noucentista» i al corrent estètic del «nou-cents» (és a dir, de l'època iniciada amb l'any 1901) en les seves gloses publicades a *La Veu de Catalunya* a partir de 1906. Després de quedar establerta aquesta designació, D'Ors defineix i desenvolupa el concepte mitjançant el seu *Glosari*, i es converteix en el principal ideòleg del moviment. Més endavant el terme és utilitzat en tots els àmbits de la cultura catalana, i la seva divulgació és tan considerable que els crítics l'accepten, els escriptors i artistes fins i tot exigeixen per a les seves obres el qualificatiu de «noucentistes».

La paraula passa al lèxic castellà com a *novecentismo* a partir del 1919, curiosament per referir-se ja a un passat, al fracàs d'aquesta tendència, quan el primer manifest ultraista publicat a la revista *Grecia* (i redactat per Rafael Cansinos Assens) declara la seva ruptura amb «la última evolución literaria», el *novecentismo*. El mateix any, Cansinos Assens dedica un llibre als *Poetas y prosistas del Novecientos* on, sense especificar el sentit de la paraula «novecientos», reuneix estudis sobre escriptors hispanoamericans (entre els quals es troben Rubén Darío i Vicente Huidobro) i espanyols (com Gómez de la Serna). Es pot veure, doncs, que la designació és molt àmplia i genèrica, i serveix per a referir-se simplement a la literatura de les primeres dècades del segle xx.

La mateixa dualitat del terme apareix en la definició essencial de Guillem Díaz-Plaja, que en primer lloc fa servir aquest concepte per a parlar d'una nova generació literària que, segons criteris cronològics, se situaria després del modernisme i precediria la «generació del 27», i que es caracteritzaria sobretot per la seva oposició radical a la primera tendència. En la seva famosa definició, Díaz-Plaja arriba a la conclusió que es tracta d'un moviment en el camp litera-

ri espanyol que no solament inclou l'àmbit hispànic, sinó també l'hispanoamericana. Per a ell, el *novecentismo* és

un enclave cultural español —hispánico e hispanoamericano— que se extiende entre la liquidación de los dos movimientos que se estudian bajo el mote de Noventa y Ocho y de Modernismo y de la eclosión poética —especialmente poética— que se conoce con el nombre de Generación del 27 (Díaz-Plaja 1975: 5).

Molt més tard, l'any 1947, el *novecentismo* castellà comença a anomenar-se *generación de 1914*, gràcies a la labor de Lorenzo Luzuriaga (protagonista del moviment pedagògic de la seva època) que se'n serveix a la seva ressenya de les *Obras completas* d'Ortega. Malgrat el sorgiment molt posterior de l'expressió *generación de 1914*, aquesta serà la preponderant, possiblement a causa dels problemes que planteja la dualitat noucentisme-*novecentismo* i les vinculacions fins i tot polítiques de la qüestió. En tot cas, el fet que s'hagués manllevat la paraula orsiana sembla suggerir un innegable paral·lelisme entre les dues tendències.

DUES TENDÈNCIES, DUES REALITATS DIFERENTS

En el moment de definir el moviment, el primer tret fonamental i, al mateix temps, el primer denominador comú de les dues tendències és la voluntat de canvi i de renovació estètics. Criteri molt ampli i general, però que ens serveix per a subratllar una divergència: en el cas del *novecentismo*, es tracta sobretot d'un afany de ruptura respecte a les tendències literàries anteriors, mentre que en el noucentisme català la voluntat de transformació i de ruptura és més general, la seva actitud s'oposa radicalment a les posicions estètiques precedents, no tan sols en l'àmbit de la literatura sinó també, i primerament, en les arts plàstiques.

Considerant la seva delimitació temporal, ens trobem amb un altre element, bàsic, del noucentisme: el vincle molt especial entre cultura i política. Alan Yates arriba fins i tot a afirmar que «la història del Noucentisme és la d'una campanya cultural al servei de les aspiracions polítiques catalanes...» (Yates 1975: 11). Efectivament, tenint en compte l'opinió de la majoria dels historiadors segons la qual el noucentisme català s'inicia a Catalunya el 1906, podem veure que aquest any es compaginen esdeveniments historicopolítics molt importants —la (segona) victòria electoral de la Lliga Regionalista i la consolidació de Solidaritat Catalana— amb fets de caire cultural —com la celebració del I Congrés Internacional de la Llengua Catalana i l'aparició d'obres literàries d'extrem interès (les gloses d'Eugeni d'Ors, *Els fruits saborosos* de Josep Carner) i d'un text a mig camí entre literatura i política (*La nacionalitat catalana* de Prat de la Riba, doctrina catalanista de la Lliga)—. Considerant-ne una altra fita, l'any 1911, que per a alguns historiadors d'art és el que marca l'inici del

moviment, també ens trobem amb diferents esdeveniments culturals: la publicació de l'*Almanach dels Noucentistes* i de *La Ben Plantada* d'Eugeni d'Ors coincideix amb exposicions d'artistes noucentistes de tanta anomenada com el pintor Joaquim Sunyer o els escultors Josep Clarà i Enric Casanovas; però també amb un nou pas en el desplegament institucional del catalanisme polític: l'estructuració (en tres seccions) de l'Institut d'Estudis Catalans. L'inici del noucentisme s'estableix, doncs, amb molta precisió sobre esdeveniments històrics i culturals de cabdal importància.

Després de 1917, el moviment va declinant paral·lelament a la desintegració institucional: el desmuntatge de la Mancomunitat, les tensions en la Lliga, que tindran com a conseqüència el sorgiment d'Acció Catalana, s'acompanyen amb la mort d'Enric Prat de la Riba i més endavant amb la marxa de Josep Carner de Catalunya, així com amb la desaparició d'Ors de l'escenari cultural català (que es considera una deserció i un trencament amb la voluntat de reconstrucció de la cultura catalana).

L'any 1923 veu la debilitació definitiva i el final del moviment, igualment marcats per esdeveniments polítics —el cop d'estat i la implantació de la Dictadura de Primo de Rivera— amb conseqüències culturals (com la relegació de la llengua catalana a l'àmbit familiar o l'exili d'alguns intel·lectuals, com Jaume Bofill i Mates) i fets de caire merament literari —especialment l'aparició dels moviments d'avantguarda (cada vegada més consolidada i oposada al noucentisme). Per a aquells crítics que consideren que el moviment només acaba el 1936, és l'esclat de la Guerra Civil el que marca definitivament el final de l'evolució política i estètica i, concretament, del noucentisme.

Tots els límits cronològics demostren, per tant, que es tracta d'un moment històric en el qual la voluntat d'estendre l'ús de la llengua catalana, de modernitzar i actualitzar la cultura catalana, s'acompanya de la creació d'una organització política del catalanisme. Les idees estètiques, artístiques i literàries coincideixen amb un projecte molt més ampli i grandios, el de la creació de la Catalunya moderna, i la d'una cultura amb identitat pròpia, diferent de l'espanyola. En aquest sentit, el noucentisme català s'ha de considerar necessàriament fins i tot incompatible amb el *novecentismo*.

Pel que fa als límits cronològics d'aquest últim, l'any 1914 representa el moment de prosperitat (i no el començament) del moviment. Encara que la fita designi l'inici de la primera guerra mundial, que seria el fet històric nacional, l'experiència comuna que uneix els escriptors de la generació, la referència no és eminentment política. En canvi, sí que hi havia el mateix any un esdeveniment important des del punt de vista literari: Ortega y Gasset va pronunciar el seu discurs «Vieja y nueva política» en el Teatro de la Comedia de Madrid, que es considera la presentació pública d'aquesta nova generació de 1914. És més aviat aquest discurs (acompanyat per la publicació aquest mateix any del llibre essencial *Meditaciones del Quijote*) el que donaria origen a la divulgació del ter-

me. El final del moviment, el 1927, coincideix amb l'aparició d'una nova generació literària; la del 27 és, doncs, una fita cronològica merament literària. Això també assenyala que, a diferència dels noucentistes catalans, els *novecentistas* no tenien com a objectiu la transformació política, encara que tendien a un determinat reformisme (especialment en l'àmbit de l'educació) i el seu moviment s'acompanyava també de la institucionalització. Aquests són elements comuns a les dues tendències.

També hem de destacar, entre parèntesis, que a Catalunya la burgesia, compromesa amb el projecte del catalanisme, havia de tenir un paper fonamental en la transformació cultural. La idea de renovació no era nova, perquè va ser iniciada durant la Renaixença i el Modernisme; però són els noucentistes els que van comprendre que aquest canvi seria efectiu només amb una voluntat unitària de la societat, i sobretot amb la implicació de la classe burgesa.

ELS REPRESENTANTS DELS DOS MOVIMENTS

En el moment de fer la llista de les figures literàries del noucentisme i del *novecentismo* ens trobem amb noms diferents. La majoria dels historiadors, en parlar del *novecentismo*, evoquen les obres de José Ortega y Gasset, Salvador de Madariaga, Américo Castro, Gregorio Marañón, Ramón Pérez de Ayala, Gabriel Miró (que malgrat el seu origen valencià vivia a Madrid i escrivia en castellà), Juan Ramón Jiménez i Ramón Gómez de la Serna (precursor al mateix temps dels moviments d'avantguarda), deixant completament fora de les seves preocupacions l'obra dels pensadors i escriptors catalans que defineixen el noucentisme català: Enric Prat de la Riba, Pompeu Fabra, Josep Carner, Guerau de Liost i Carles Riba, entre d'altres.

Un lloc especial correspon a Eugeni d'Ors, present a les dues llistes. Aquesta doble presència entre les figures del noucentisme i del *novecentismo* és deguda al fet que fins i tot la crítica literària que tracta del *novecentismo* dintre del panorama literari castellà el considera el definidor i principal ideòleg del moviment, i ningú no nega el paper fonamental que tenen les gloses de «Xènius» publicades a *La Veu de Catalunya*.

Més interessant resulta encara el paralelisme entre alguns aspectes relatius a la vida i la producció d'Eugeni d'Ors i d'Ortega y Gasset (plantejat primer per Díaz-Plaja i reprès des de llavors per diversos crítics literaris), perquè planteja la possibilitat de considerar que els dos escriptors són com els dos dirigents de dues tendències, més que paral·leles, idèntiques.

Encara més, Díaz-Plaja completa la seva idea sobre el paralelisme entre José Ortega y Gasset i Eugeni d'Ors amb un afany de trobar també parentiu amb l'ideologia del nucli d'escriptors bascos que formaven el grup de la revista «Hermes» de Bilbao; essencialment els intel·lectuals formats a la Institución Li-

bre de Enseñanza o que freqüentaven la Residencia de Estudiantes de Madrid, i que «Xènius» mateix va anomenar noucentistes. El plantejament al qual la resposta de Díaz-Plaja era afirmativa és refutat per molts estudiosos i erudits.

Pel que fa a aquesta qüestió, m'agradaria remetre a la visió de José Carlos Mainer que posa en evidència que ambdós escriptors es caracteritzaven per la seva devoció per la cultura i pel classicisme (entre d'altres característiques). Però aquests elements van ser els típics de gairebé tots els intel·lectuals de l'Europa mediterrània de l'època, i a més a més, el programa d'Ors és molt més precís i senzill que el d'Ortega. Per tot això, Mainer arriba finalment a concloure que

No parece, en fin, que de la comparación entre el *noucentisme* y el presunto *novecentismo* quepa establecer un paralelo que legitime el nombre del segundo (Mainer 2000: 321).

ACCEPTACIÓ O REBUIG?

La cita acabada d'esmentar crida l'atenció sobre una qüestió fonamental, però també pot convertir-se en molt polèmica: la possibilitat d'establir un cert paralelisme, si no identitat, entre *novecentismo* i noucentisme.

La crítica coincideix a afirmar que Guillermo Díaz-Plaja, en el seu llibre *Estructura y sentido del Novecentismo español*, té una actitud no tan sols integradora sinó fins i tot benèvola en considerar el *noucentisme* com una tendència literària que no és exclusiva de Catalunya, sinó que també es manifesta per tot Espanya (i en l'obra d'alguns poetes i prosistes sud-americans com Huidobro, Borges i Neruda), tal com ho evoca José Carlos Mainer:

El uso del término *novecentismo* en la periodización cultural española debe casi todo sin duda a Guillermo Díaz-Plaja y a su voluntad de hermanamiento cordial entre la cultura catalana y la del resto de España: un propósito que, como su fidelidad a los modelos estéticos de la preguerra, algún día habremos de agradecerle (...) (2000: 316).

La posició contrària, i al mateix temps extrema, sembla ser la d'Enric Jardí, que discuteix obertament el plantejament de Díaz-Plaja:

(...) tot i estar limitada al camp de les lletres, la teoria de Díaz-Plaja de l'existència d'un noucentisme castellà o hispano-americà no em sembla acceptable llevat del supòsit d'entendre el *novecentismo* com una superació del decadentisme finisecular, com un intent de cercar noves formes expressives. I opino així perquè tots els casos adduïts pel docte professor indiquen l'existència d'un afany de cosmopolitisme que no va manifestar-se d'una manera genèrica en el nostre noucentisme literari. Els autors que caracteritzen el *nou-cents* a Catalunya són conscientment i deliberadament catalanistes; és més, el *noucentisme* no s'explica desvinculat de les primeres conquestes del catalanisme polític. Per aquest motiu, i en el supòsit que no fos suficient la raó

cronològica, tampoc no és possible de relacionar el noucentisme català amb el *novecentismo* italià (...) (Jardí 1980: 13).

La seva posició es pot resumir molt breument citant la conclusió a la qual arriba en el seu llibre: aquest moviment «és, en definitiva una tendència molt catalana» (Jardí 1980: 53).

La superació d'aquest antagonisme sembla que és la posició —més actual— de Vinyet Panyella, expressada en la introducció a la seva *Cronologia del noucentisme* (1996), on adverteix que des de la porta del segle vint-i-u ja és una necessitat

vincular la història cultural i les idees estètiques a Catalunya amb els corrents europeus del moment, perquè només així arribarem a conèixer l'autèntica dimensió de les nostres recepcions i aportacions (Panyella 1996: 18).

Aquesta afirmació em sembla no només positiva sinó també profitosa, perquè inclou la idea que la recerca de paral·lelismes és més aviat enriquidora. D'aquesta manera el noucentisme català, que va anticipar sense cap dubte el *novecentismo*, ha de ser considerat una aportació importantíssima a la cultura espanyola de l'època.

ELEMENTS DEFINIDORS DE LA LITERATURA DE L'INICI DEL SEGLE XX

El noucentisme no va elaborar una estricta teoria estètica i encara menys una poètica pròpia, però propagant una sèrie de definicions, va convertir-les en principis bàsics de la literatura noucentista, i també es va caracteritzar per una clara jerarquització dels gèneres literaris. Aquesta última sembla convertir-se en un element constant de la literatura a l'inici del segle xx, sigui catalana o espanyola. És a dir, la literatura de l'època va ser sobretot poètica i crítica: situant-se en primer lloc la poesia, especialment a Catalunya, on es troba representada per Jaume Bofill i Mates («Guerau de Liost») i per Josep Carner; però també floreix dins la literatura espanyola mitjançant la poesia de Juan Ramón Jiménez.

Pel que fa a les formes narratives, el començament del segle es caracteritzava sobretot per aquelles que feien possible l'expressió d'idees, la reflexió política o filosòfica, i que eren, en conseqüència, les menys argumentals i les menys novel·lesques. S'escriuien assaigs o articles periodístics, com, per exemple, les famoses gloses d'Eugeni d'Ors. Aquest fet va tenir com a conseqüència el caràcter molt intel·lectual, fins i tot minoritari, de les creacions literàries.

La crisi o la manca de novel·les a l'època del noucentisme és una qüestió molt important en la història literària, tractada per molts intel·lectuals, primer (cap a l'any 1925) per Josep Maria de Sagarra i Carles Riba, que va introduir en

el seu famós article l'expressió «una generació sense novel·la», i molt més tard per Alan Yates (1975), que la recupera però amb un punt d'interrogació justament per rectificar la teoria deformada (per la crítica) de la conferència de Ribà. Yates explica que l'evolució de la novel·la coincideix sempre amb les circumstàncies culturals immediates, i de la mateixa manera la manca total de la novel·la és inseparable del període de màxima autoritat del Noucentisme: quan el moviment es defineix i s'estableix definitivament, no dona cap possibilitat a la novel·la per ser un gènere que no correspon als canons noucentistes. En realitat, la novel·la «queda terminantment prohibida de col·laborar a la construcció de la nova Atenes» —afirma Alan Yates (1975: 113).

Malgrat tot, una de les obres cabdals de l'època, *La Ben Plantada* d'Ors, pot justament considerar-se una excepció: en principi, és una novel·la que ens relata una història. Però només aparentment, perquè *La Ben Plantada* es converteix ràpidament en una digressió teòrica sobre els valors o els ideals de l'autor pel que fa a la cultura catalana (i això s'explica també per l'origen de l'obra: les diferents parts que originàriament la constituïen eren gloses). La novel·la és, en realitat, el programa teòric del noucentisme, on d'Ors propaga els conceptes que han de ser considerats per tots els seguidors del moviment. *La Ben Plantada* desenvolupa, i la figura femenina que presideix la novel·la encarna, els conceptes clau del noucentisme: imperialisme, intervencionisme, arbitrarisme, civilitat (o civilisme), mediterranisme i classicisme. Donant un ràpid cop d'ull a la presència d'aquests conceptes dins les dues tendències, podem dir que els tres primers es poden considerar estretament lligats al pla polític de la tendència catalana, amb una referència molt directa a la necessitat d'una actitud intervencionista en els afers públics, i sobretot, amb un accent posat sobre el paper de la voluntat, que permetria la superació de les limitacions imposades per qualsevol circumstància adversa a la llibertat. Són els conceptes que més difícilment es poden equilibrar amb la tendència espanyola. La idea de civilitat està vinculada amb la valoració extrema de la ciutat com a espai més propici per a les transformacions que exigeixen artistes i intel·lectuals. Aquesta ciutat és Barcelona, per als escriptors catalans, i Madrid dintre de la literatura en castellà.

Els dos últims conceptes, vinculats sobretot amb la valoració de la cultura, són els que es poden descobrir amb més facilitat a les obres literàries. Mediterranisme i classicisme són, a més a més, dos conceptes molt pròxims; del primer es passa fàcilment al segon: la descoberta i valoració del Mediterrani té com a conseqüència inevitable la valoració de l'antiguitat clàssica i de les seves regles, la preocupació per la bellesa i la perfecció formal.

Observant les obres de tots els escriptors de les primeres dècades del segle xx, podem descobrir que coincideixen en aquests aspectes estètics fonamentals. Independentment del seu lloc d'origen, els escriptors es lliuren a la digressió filosòfica, a un corrent d'idees; però ho fan cuidant molt les formes i l'estil de les obres.

Pel que fa al paper de la dona, la figura femenina principal del noucentisme —*La Ben Plantada*— es queda una mica aïllada, però també en l'àmbit literari català. La força de la Teresa d'Ors és tan gran que ningú més no podrà superar aquesta idealització estètica, filosòfica i fins i tot política de la figura femenina. Amb tot, els escriptors es proposen realitzar la puresa ideal expressada a través de *La Ben Plantada*, però ho fan tenint molta cura de les formes i el llenguatge: la perfecció formal —herència de l'antiguitat— és una ambició clara tant dels noucentistes com dels *novecentistes*. A Catalunya Josep Carner i Guerau de Liost arriben en aquest sentit més enllà de la doctrina orsiana: encarnen en l'estil i els temes l'ideal estètic de perfecció lingüística i formal.

CONCLUSIÓ

No em toca decidir si és viable utilitzar una paraula prestada del domini cultural català per parlar de la tendència espanyola de la generació de 1914. Però en aquest sentit em sembla útil d'evocar la tendència de la crítica actual que prefereix no encasellar intel·lectuals i artistes en «generacions» i no utilitzar termes que fàcilment es presten a confusions i polèmiques.

En tot cas, m'agradaria cridar l'atenció sobre el fet que existeixen en la literatura de l'inici del segle xx elements que, independentment del lloc d'origen dels escriptors (o artistes en general), caracteritzen obres diverses. I aquest em sembla un tret molt especial de la literatura del començament del segle: servint-se d'elements afins, de vegades equivalents, la literatura és capaç d'expressar continguts ideològics o polítics molt diferents, fins i tot incompatibles.

DÓRA FAIX

Universitat Eötvös Loránd de Budapest

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BOSCH - PUIMEDON (1985): Ma Àngels Bosch, Pilar Puigdemon, *Iniciació a la història de la literatura catalana*, Edhasa, Barcelona.
- CANAVAGGIO, Jean (1995): *Historia de la literatura española*, Tomo VI, «El siglo XX», Ariel, Barcelona.
- CANSINOS-ASSENS (1919): Rafael Cansinos-Assens, *Poetas y prosistas del novecientos (España y América)*, Editorial América, Madrid.
- CARBONELL - ESPADALER - LLOVET - TAYADELLA (1981): Antoni Carbonell, Antón M. Espadaler, Jordi Llovet, Antònia Tayadella, *Literatura catalana dels inicis als nostres dies*, 3a ed., Edhasa, Barcelona.
- CARNER (2005): Josep Carner, *Els fruits saborosos*, Biblioteca Bàsica d'El Periódico, Sàpiens Publicaciones, Badalona.
- CARNER (1998): Josep Carner, *La paraula en el vent*, Edicions 62, Barcelona.
- CARNER (1981): Josep Carner, *Les bonhomies i altres proses*, Edicions 62, Barcelona.

- CARNER (1968): Josep Carner, *Obres completes*, Ed. Selecta, Barcelona.
- COMAS (1987): Antoni Comas, *Antologia de la literatura catalana*, 4a ed., Andros, Barcelona.
- DÍAZ-PLAJA (1975): Guillermo Díaz-Plaja, *Estructura y sentido del novecentismo español*, Alianza, Madrid.
- DÍAZ-PLAJA (1953): Guillermo Díaz-Plaja, *Síntesis de historia de la literatura española*, Ediciones «La Espiga», Barcelona.
- DÍAZ-PLAJA (1976): Guillermo Díaz-Plaja, *Tesoro breve de las letras hispánicas*, Serie mosaico español III, Literaturas catalana, valenciana y balear, dit. Magisterio Español, Madrid.
- DÍAZ-PLAJA (1975): Guillermo Díaz-Plaja, *Un período por estructurar: El Novecentismo español*, Fundació Universitària Espanyola, Madrid.
- El Noucentisme*. Cicle de conferències fet a la Institució cultural del CIC de Terrassa, curs 1984/85, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987.
- ESPADALER (1993): Anton Ma Espadaler, *Història de la literatura catalana*, Barcanova, Barcelona.
- ESPADALER (1989): Anton Ma Espadaler, *Literatura catalana*, Taurus, Madrid.
- FERRÁN (1977): Jaime Ferrán, *Antología de Josep Carner* (texto bilingüe). Plaza & Janés, Barcelona.
- FUSÍ (1999): Juan Pablo Fusí, *Un siglo de España. La cultura*, Marcial Pons, Ediciones de Historia, Madrid.
- FUSTER (1988): Joan Fuster, *Literatura catalana contemporània*, Curial, Barcelona.
- JARDÍ (1980): Enric Jardí, *El noucentisme*, Aymá, Barcelona.
- MAINER (2000): José Carlos Mainer, *Historia, literatura, sociedad (y una coda española)*, Edit. Biblioteca Nueva, Madrid.
- MANENT (1997): Albert Manent, *Del noucentisme a l'exili. Sobre cultura catalana del noucentisme*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- MANENT (1973): Albert Manent, *Tres escritores catalanes: Carner, Riba, Pla*, Biblioteca Románica Hispánica, Editorial Gredos, Madrid.
- MARTIN (1984): Laia Martin, *Aproximació a la imatge literària de la dona al noucentisme català*, Rafael Dalmau, Barcelona.
- MOLAS - CASTELLET (1963): Joaquim Molas, Josep M. Castellet, *Poesia catalana del segle XX*, Edicions 62, Barcelona.
- PANYELLA (1996): Vinyet Panyella, *Cronologia del noucentisme (Una eina)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- RIBA (1979): Carles Riba, *Clàssics i moderns*, Les millors obres de la literatura catalana, Edicions 62 i «La Caixa».
- ROSALES (1987): Luis Rosales, *El desnudo en el arte y otros ensayos*, Ed. Cultura Hispánica, Madrid.
- TUÑÓN DE LARA (1978): Manuel Tuñón de Lara, *La España del siglo XX. La quiebra de una forma de estado (1898-1931)*, Editorial Laia, Barcelona.
- YATES (1975): Alan Yates, *Una generació sense novel·la?*, Edicions 62, Barcelona.

